

St. PETERSBURG DOĞU YAZMALARI ENSTİTÜSÜ'NDE BULUNAN DİVÂN-I HİKMET NÜSHALARI*

Dīvān-i Hikmat Copies at the St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts

Vüsale MUSALI**

Öz

Sufî şair, Yesevîye tarikatının kurucusu, Pîr-i Türkistan Ahmed Yesevî'nin Türklere İslamiyet'i öğretmek amacıyla kaleme aldığı Dīvān-ı Hikmet bu gün de Türk İslam irfan ve düşünce tarihinin önemli kaynakları sırasındadır. K. Eraslan, İ. Hakkul, M. M. Tulum, N. Hasan ve H. Bice gibi araştırmacılar bu kıymetli eseri yayına hazırlayarak okurlarına ulaştırmak için çaba sarf etmişlerdir.

Makalemizde ilk önce *Divan-ı Hikmet*'in Türk Dünyası'ndaki neşirleri değerlendirilmiş, hangi nüshaları esasında yayına hazırlandığı belirlenmiştir. Bu bilgilerden hareketle *Divan-ı Hikmet*'in St. Petersburg'daki önemli el yazmalarının popüler ve tenkitli metin çalışmalarında kullanılmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple gelecekte *Divan-ı Hikmet*'in yeni tenkitli metnin hazırlanması veya var olan neşirlerin daha tekmil hale getirilmesine yardımcı olacağı düşüncesiyle St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde korunan el yazmalarının tespit edilmesi ve tanıtılması hedeflenmiştir.

Makalemizde ilk önce St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nün (Asya Müzesi) kuruluş tarihi gözden geçirilmiş, daha sonra Rusya Bilimler Akademisi tutanaklarından hareketle Orta Asya ve Volga boyundan getirilen el yazması eserlerin hangi kararlarla, hangi kurumlar ve kimler tarafından elde edildiği araştırılmıştır. Ardından da St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'ne getirilmiş *Divan-ı Hikmet* nüshalarının bulunduğu koleksiyonlar ve bu koleksiyonlardaki nüshaların değerlendirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda adı geçen enstitüde *Divan-ı Hikmet*'in 23 nüshanın muhafaza edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevî, Dīvān-ı Hikmet, Rusya Bilimler Akademisi, Oryantalizm

Abstract

Dīvān-i Hikmat was written by Pir-i Turkistan Ahmad Yasawi, the mystic poet and founder of the Yasawiyya sect, with the aim of teaching Islam to the Turks. This work is still one of the important sources on the history of thought and wisdom of the Turkic-Islamic world. Researchers such as C. Eraslan, I. Hakkul, N. Hassan and H. Bijeh, made efforts to prepare this valuable work for publication and deliver it to its readers.

The present article examines the publications of Dīvān-i Hikmat in the Turkic World. We seek the answer to the question what handwritten copies are used in these publications. As a result of these studies, it turned out that important manuscripts in St. Petersburg are not used in the popular and scientific-critical publications of Dīvān-i Hikmat. In order to help researchers prepare a better text for Dīvān-i Hikmat in the future, we sought to identify and describe the manuscripts of this work, which are protected at the St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts.

First of all, in our article, the history of the establishment of the St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts (Asian Museum) was examined. Then, on the basis of the protocols of the Russian Academy of Sciences, it was determined that by what decisions, by what institutions and by whom the manuscripts were delivered from Central Asia and the Volga region to St. Petersburg. At the same

* Geliş Tarihi: 19.04.2020, Kabul Tarihi: 17.07.2020. DOI: 10.34189/hbv.96.013

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
vusalemusali@kastamonu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1104-272X>

time, the main attention was paid to collections containing copies of Dīvān-i Hikmat brought to the St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts. As a result of our studies, it was found that 23 copies of Dīvān-i Hikmat are stored in the said institute.

Keywords: Ahmad Yasawi, Dīvān-i Hikmat, Russian Academy of Sciences, Oriental Studies

1. Giriş

XII. yüzyılda Türkistan coğrafyasında Türklere İslam'ın genel şartlarını öğretmek için Ahmed Yesevi tarafından söylenen hikmetler daha sonra müritleri tarafından da eklemeler yapılarak *Divan-ı Hikmet* adıyla kitaplaştırılmıştır. İslâm dinini yeni kabul etmiş Türklere İslâmiyet'in esaslarını, Yeseviyye tarikatı müritlerine ise tasavvufu, tarikatın âdâbını aktarmak amacıyla yazılmıştır. *Divan-ı Hikmet* sayesinde büyük bir coğrafyada İslam dini tebliğ edilmiştir. *Divan-ı Hikmet*'i teşkil eden şiirlerde Allah ve peygamber sevgisi, ibadet, güzel ahlak vs. gibi konular ele alınmıştır.

K. Eraslan'ın belirttiği üzere Ahmed Yesevi'nin İslamiyet'in esaslarını, tasavvufun inceliklerini bir Türk mutasavvıfı olarak yorumlayışı, bunları halk edebiyatının bilinen şekilleri içinde hece vezniyle ve sade bir dille herkesin anlayacağı tarzda ifade etmesi, hikmet tarzını doğurmuş ve bu tarz zamanla Yesevi dervişleri vasıtasıyla gelenek halini almıştır (Eraslan, 1994: 429).

Divan-ı Hikmet'in muhtevasını İslam düşüncesinin ana konuları, Türkistan tasavvufunun temel esasları ve Yesevi tarikatının prensipleri teşkil etmektedir. Kimi hikmetlerde toplumsal sorunlar, ahlaki esaslar üzerinde durulmaktadır. İlahî aşk, tevhid, İlahî irade ve kudret, Hz. Peygamber'e hürmet ve Peygamber sevgisi, sünnete uyma, günah ve sevaplar, Allah'ın kahır ve rahmeti, zühd ve takva, İslam ahlakı, menkıbeler, ahiret hayatı, kıyamet hâlleri, cennet-cehennem, dünyadan şikâyet, dervişliğin faziletleri, sufilere ait öyküler, zikir ve halvet gibi hususlar hikmetlerin temel konularını oluşturmaktadır (Özköse 2006: 305).

Türk-İslam düşünce tarihi ve edebiyatının pek kıymetli eseri olması sebebiyle *Divan-ı Hikmet*'in çok sayıda yazma nüshaları ortaya çıkmıştır. Nüshalarla ilgili malumata çeşitli kütüphanelerin katalogları aracılığıyla ulaşmak mümkündür. Bu açıdan H. F. Hofman'ın daha elli küsur sene önce Türk edebiyatı ile ilgili hazırlamış olduğu bibliyografik çalışması dikkate şayandır. Bu çalışmasında H. F. Hofman, Ahmed Yesevi'nin hayatı ve faaliyetleri, *Divan-ı Hikmet*'in içeriği ve dil özellikleri hakkında bilgiler verdikten sonra adı geçen eserin Berlin, Cambridge, İstanbul, Leningrad (St. Petersburg), Moskova, Paris, Princeton, Taşkent, Uppsala, Viyana gibi şehirlerin çeşitli kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarından söz etmiştir (Hofman, 1969: 110-122). H. F. Hofman Rus araştırmacı L. V. Dmitriyeva'nın çalışmalarına dayanarak St. Petersburg'da da *Divan-ı Hikmet*'in bazı nüshalarının var olduğunu zikretmiş, ardından eserin St. Petersburg'da muhafaza edilen üç nüshasına kısaca temas etmiştir. H. F. Hofman'ın bu çalışmasında eserin yazma nüshalarının yanı sıra XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında İstanbul, Kazan, Taşkent ve Buhara'da

gerçekleştirilmiş olan bazı yayınları da anılmıştır. Ayrıca bahse konu bibliyografyada *Divan-ı Hikmet*'in, İ. F. Gotvald, G. Andreyev ve N. S. Likoşin tarafından Rusçaya yapılmış olan tam veya kısmi tercümelere ve Kazan Tatar Türkçesine yapılmış olan bir çevirisi üzerine de bilgi verilmiş, akabinde ise Ahmed Yesevi ile ilgili diğer yazma eserler tanıtılmıştır (Hofman, 1969: 121-122). Fakat H. F. Hofman'ın bu eserinin yayını üzerinden uzun bir süre geçtiği için oradaki bilgilerin Yesevi araştırmalarının günümüzdeki seviyesi açısından eksik olduğu görülmektedir. Örneğin H. F. Hofman'ın kitabında *Divan-ı Hikmet*'in Taşkent'te bulunan sadece 11 nüshasına ilişkin bilgiler yer almışken (Hofman, 1969: 120-121), 2006 yılında yayınlanmış olan Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne ait *Divan-ı Hikmet* nüshaları kataloğunda 175 nüshanın tavsifi verilmiştir (Kıdır, 2017: 46).

Elyazma kataloglarından ve yapılan çalışmalardan yola çıkılarak *Divan-ı Hikmet*'in dünyanın çeşitli kütüphanelerinde muhafaza edilen el yazmalarının hepsi belirlenmeli ve Ahmed Yesevi'nin güncel bir bibliyografyası hazırlanmalıdır. T. Kıdır da önümüzdeki süreçte Yesevilik'le ilgili yapılması gerekli mühim işlerden birinin *Divan-ı Hikmet*'in dünya kütüphanelerinde bulunan bütün el yazmalarını ihtiva eden katalogun tertibi olacağını belirtiyor (Kıdır, 2017: 42). Biz de bu doğrultuda Türkistan coğrafyası ve Volga havzasından Rusya'ya götürülmüş ve St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde bulunan yazmaları tanıtmayı amaçladık.

Çarlık Rusya zamanından başlayarak Rus oryantalistler devlet desteğiyle Türkistan'da bulunmuş ve buradaki zengin kültürel mirasın pek çok unsuruna el koyarak Rusya'nın merkezî şehirlerine, özellikle de imparatorluğun başkenti olan St. Petersburg'a götürmüşlerdir. Bu açıdan Türkistan'dan St. Petersburg'a götürülen *Divan-ı Hikmet* nüshaları hususi bir ehemmiyet arz etmektedir.

2. Türk Dünyası'nda *Divan-ı Hikmet* Neşirleri

Divan-ı Hikmet XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kazan'da (1878, 1887, 1893, 1896, 1901, 1904), Taşkent'te (1894, 1900, 1902, 1909, 1910, 1913), Buhara'da (1907, 1908), İstanbul'da (1891, 1897, 1898, 1900, 1903) yayınlanmıştır. T. Kıdır, eserin Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde biri diğerini tekrarlamayan 33 taş baskısının bulunduğunu belirtmiştir (Kıdır, 2017: 44). Eser, 1909 yılında Hasan Şükrü tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilerek İstanbul'da basılmıştır (Yesevi, 1327: Arslan, 2012, 54-59.).

Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde el yazmaları bulunan *Divan-ı Hikmet*, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Tataristan, Türkistan ve Osmanlı coğrafyasında yayınlanmasına karşın Sovyetler döneminde bazı istisnalar haricinde araştırılmaya tâbi tutulmamış ve yayınlanmamıştır. Bu meselede dönemin resmi ideolojisi olan Komünist bakış açısı önemli rol oynamıştır. S. Erşahin, Ahmed Yesevi'ye ideoloji üzerinden yaklaşanlar arasında akademisyenler, tarihçiler,

antropologlar ve etnograflar başta olmakla pek çok kalem erbabının bulunduğunu, bunların Yesevi konusunu öğretileri ve türbesi dâhil olmak üzere iki yönden ele aldıklarını, hem “hurafe” dedikleri “Yesevi kültü” hem de “sufizm” dedikleri Yesevi öğretilerini Sovyetler için tehdit kaynağı olarak gördüklerini belirtiyor (Erşahin, 2016: 1224).

İ. Hakkulov da SSCB döneminde Özbekistan’da ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde Ahmed Yesevi çalışmalarına izin verilmemesi meselesi üzerinde durarak, bu coğrafyadaki akademisyenlerin Ahmed Yesevi’nin hayatı, şahsiyeti, edebî ve fikrî mirasını öğrenmek, onun tarihî hizmetlerinden bahsetmek imkânlarından mahrum bırakıldığını dile getiriyor. Bundan dolayı geçtiğimiz yüzyılın 30’lu senelerinden sonra yazılan edebiyat, tarih ve felsefe kitaplarının çoğunda Hoca Ahmed Yesevi ve takipçileri acımasızca karalanmıştır. Kısacası, bu dönemde *Divan-ı Hikmet*’in yayınlanması ve araştırılması engellenmiştir. İ. Muminov ve E. Rustamov gibi ilim adamları Yesevi araştırmaları yapmaları sebebiyle baskıya maruz kalmışlardır (Hakkulov, 2010: 198).

Örneğin, dönemin Yesevi araştırmacılarından Abdurraûf Fıtrat, kendi eserlerinde resmî Sovyet görüşlerine ters düştüğü için Sovyet makamlarının daima şüphesini çekmiş, 1937-1938 yıllarında yürütülen “halk düşmanlarını kitle halinde yok etme” hareketi kapsamında bölücü, burjuva milliyetçisi olarak suçlanmış ve ölüme mahkûm edilmiştir (Eraslan, 1996: 49).

N. Hasan da Ahmed Yesevi’ye Sovyet döneminde tamamen subjektif açıdan yaklaşımda bulunduğunu, “irticai, zararlı şair” olarak nitelendirildiğini, Yesevi ve diğer dini-tasavvufî şairlerin; “dini-irticai grupların dünya görüşünü yansıtan, terk-i dünyacılığı yayan, feodallere köle gibi tâbi olmaya çağıran mistik şairler” diye hakarete uğrayarak unutturulmaya çalışıldığını ifade ediyor. Bunlar yetmiyormuş gibi Sovyet devrinde uzun bir süre Ahmed Yesevi eserlerinin bilimsel yönden incelenmesine de izin verilmemiştir (Hasan, 2018: 292).

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Türkiye’de *Divan-ı Hikmet* XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başlarında altı kez neşredilmiştir. Bundan uzun süre sonra Türkiye’de *Divan-ı Hikmet* neşri gerçekleşmemiş ve nihayet bu kaynak eser, K. Eraslan tarafından Kazan (1295), Taşkent (1314), İstanbul (1299) baskıları ve 9 el yazması esasında yayına hazırlanarak 1983 yılında basılmıştır. Divân-i Hikmet’in 74 yıl sonra yeniden ele alınmasının sebebinin K. Eraslan şu şekilde açıklıyor: “*Divan-ı Hikmet*’in şimdiye kadar ilmî bir yayınının yapılmamasının en önemli sebebi, elimizdeki eski ve güvenilir bir nüshanın bulunmamış olmasıdır” (Eraslan, 1993: X). *Divan-ı Hikmet*’ten seçmeleri yayına hazırlayan K. Eraslan 250 hikmet topladığını ve ancak 70 tanesini okurların istifadesine sunduğunu, henüz elde edilmeyen nüshaların tanıtılması halinde bu sayının artacağını not düşürmüştür (Eraslan, 1993: X).

Sovyet baskısı ortadan kalktıktan sonra Özbekistan'da da Ahmed Yesevi ve *Divan-ı Hikmet* konusu ilgi görmeğe başladı. 1990 yılında İ. Hakkulov, K. Eraslan neşrini esas alarak *Divan-ı Hikmet*'i yayınladı. İ. Hakkulov'un hazırladığı bu kitap 1995 yılında Erhan Sezai Toplu tarafından Türkçe çevirisiyle beraber İstanbul'da da basıldı. Bu arada R. Abdüşükürov da *Divan-ı Hikmet*'in, Kazan baskısından yararlanarak *Fakr-nâme* ile birlikte Yesevi hikmetlerini yayınladı. Dr. B. Dostkarayev'in hazırladığı "Yesevi kim idi?" kitabında A. Fıtrat ve A. Sadi'nın Ahmed Yesevi ile ilgili yazılarıyla beraber ondan çok hikmete de yer verilmiştir (Hakkulov, 2010: 199).

N. Hasan, *Divan-ı Hikmet*'in Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde (1757, 3764, 4700, 5716, 6874), H. Süleyman Elyazmalar Enstitüsü'nde (998, 7077), Nevâi Edebiyat Müzesi'nde (178), Nevâi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Edebiyat Tarihi Bölümünde, İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda (598), Kokand Edebiyat Müzesi'nde (7069), Sayramlı A. Azlarhan, K. Ahmethan özel koleksiyonlarında yer alan el yazmalarını karşılaştırarak yeni hikmetlere ulaşmış ve *Divan-ı Hikmet*'i 2004, 2006 ve 2018 yıllarında Taşkent'te yayınlamıştır. N. Hasan dünyanın farklı kütüphanelerinde "*Divan-ı Hikmet*" in çeşitli yazma ve matbu nüshaları bulunduğunu ve bu nüshalar esasında yapılan çalışmaların yavaş da olsa devam ettiğini, şimdilik Divan'ın akademik neşrinin hazırlanmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir. *Divan-ı Hikmet*'in muteber nüshalarını esas alarak derleme ve karşılaştırmalı metninin hazırlanabileceğini ve ilk adım olarak İ. Hakkul'la birlikte 2006 senesinde onlarca nüshaya dayanarak *Divan-ı Hikmet*'i yayınladıklarını dile getirmiştir (Hasan, 2016: 667)

M. İşmuhamedova, *Divan-ı Hikmet*'in H. Süleyman Elyazmalar Enstitüsü nüshası, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde korunan 3764, 5716 kayıt numaralı nüshaları ve 1893 yılı İstanbul baskısını karşılaştırarak doktora tezi olarak hazırlamış (İşmuhamedova, 1995: 12-13) ve 2008 yılında Taşkent'te bastırmıştır (İşmuhamedova, 2008). M. İşmuhamedova, tezinin üçüncü bölümünde eserin Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ve Özbekistan H. Süleyman Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunan el yazması nüshaları ve baskılarını tanıtmıştır (İşmuhamedova, 1995: 10-11).

R. Aşimov, *Divan-ı Hikmet*'in Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde 42, aynı enstitünün H. Sulaymonov fonunda ise 59 adet el yazmasının bulunduğunu yazıyor (Aşimov 2016: 270).

Divan-ı Hikmet'in bilim dünyasınca bilinen Kazak Türkçesinde ilk çevirisi 1901 yılında Kazan'da basılmıştır. 1990 tarihinden itibaren yaklaşık 2005 yılına kadar *Divan-ı Hikmet*'in Kazak Türkçesinde çevirileri 17 kez yayınlanmıştır (Aşimov, 2016: 267). Bizim bunlardan sadece D. Serikbaylı ve S. Rafiddinov (1993, 2001) ve M. Jarmuhammedli (1998) neşirleri hakkında bilgi almamız mümkün oldu.

Ahmed Yesevi ve *Divan-ı Hikmet*'inin araştırılması ve neşri konusunda Ahmet Yesevi Üniversitesi de önemli roller üstlenmiştir. Bu üniversite tarafından yürütülen faaliyetler kapsamında *Divan-ı Hikmet*'ten önemli görülen hikmetler seçilmiş ve Türkiye Türkçesine, Kazak Türkçesine, Rusçaya ve İngilizceye çevrilerek yayınlanmıştır. N. Tosun'un editörlüğü ile hazırlanan *Divan-ı Hikmet*'ten seçmeler yapılırken eserin Arap harfleriyle yapılan iki baskısından yararlanılmıştır. Bunlardan birincisi, eserin Kazan 1904 baskısının D. Serikbaylı ve S. Rafiddinov tarafından yine Arap harfleriyle ve bilgisayarda dizilerek 2001 yılında Almatı'da yapılan neşridir. İkincisi ise K. Kârî, G. Kambarkobova ve R. İsmailzâde tarafından hem Arap harfleri hem de Kazak Türkçesine uyarlaması (tercümesi) ile birlikte hazırlanan ve 2000 yılında Tahran'da yapılan baskısıdır. N. Tosun, bu ikinci neşri hazırlayanların *Divan-ı Hikmet*'in, Kazan 1893 ve İstanbul 1897 baskılarını mukayese ederek daha sağlam bir metin oluşturdukları için, yapılan seçmelerde daha çok bu ikinci nüshanın esas alındığının altını çizmiştir (Tosun 2015: 9).

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, vefatının 850. senesinde "UNESCO 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı" anısına M. Tatçı'nın editörlüğünde *Divan-ı Hikmet*'i yayınlamıştır. Kitapta Hazreti Pir'in hayatını, eserlerini, tarikatını anlatan N. Tosun tarafından yazılmış girişten sonra 252 hikmete yer verilmiştir. Eserde, yazmalardan ve bugüne kadar yapılan neşirlerden tespit edilen 252 hikmetin Türkiye Türkçesine aktarılması H. Bice tarafından gerçekleştirilmiştir (Bice, 2016: 9).

M. Mirhaldaroglu'nun hazırladığı *Divan-ı Hikmet*'te 55 hikmet bulunmaktadır. Şiirler, "Güney Kazakistan'ın tanınmış yazar ve araştırmacılarından olan M. Mirhaldaroglu tarafından, Sayram'da yaşayan Atahan Azlaroglu'na ait olan bir hikmetler mecmuasında bulunarak Kiril harflerine çevrilen ve bugüne kadar hiçbir *Divan-ı Hikmet* neşrinde yer almayan, Hoca Ahmed Yesevi'ye ait olduğu iddia edilen hikmetlerden oluşmaktadır" (Argunşah, 2016: 912-913). Bu hikmetler M. Akar tarafından Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılmıştır.

M. M. Tulum Mısır'da bulunan ve H.1061 / M.1650 yılında istinsah edilmiş bir mecmuadaki hikmetler esasında *Divan-ı Hikmet*'i yayına hazırlamıştır. Araştırmacının yaptığı karşılaştırma sonucunda, 49 hikmet ihtiva eden Mısır nüshasındaki 13 hikmetin malum el yazması ve basma eserlerde bulunmadığını tespit edilmiştir (Tulum, 2019).

M. Argunşah, bir makalesinde Türkiye'de yayımlanan *Divan-ı Hikmet* metinlerini değerlendirmiş ve bu eserlerde gördüğü eksiklik ve yanlışlıklara dikkat çekmiştir. *Divan-ı Hikmet*'in tenkidi metnin hazırlanmamasını, yapılan neşirlerin çoğunlukla *Divan-ı Hikmet*'in tenkitli metnine yer vermeyen popüler yayınlar olduğunu üzülerek dile getiren M. Argunşah, bunun Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Argunşah, 2016: 909). Buraya kadar söylediklerimizden yola çıkarak Türk Dünyası'nda yayınlanan *Dîvân-ı Hikmet* neşirlerini bu tabloyla özetleye biliriz.

Tablo 1: Türk Dünyası'nda *Divan-ı Hikmet* çağdaş neşirleri (1980'lerden günümüze)

N	Yayına Hazırlayan	Yayınlandığı yer	Yayınlandığı yıl	Kullanılan nüshalar
1	K. Eraslan	Ankara	1983 1993	Türkiyat Enstitüsü 2497; Ahmet Caferoğlu nüshası; Emel Esin nüshası; Manchester The John Rylands University Library 67; İstanbul Üniversitesi 3898; Millet Ktp. 16, 17; Konya Mevlana Müzesi 2583, 2460. Kazan baskısı 1878; Taşkent baskısı 1896 İstanbul baskısı 1881
2	İ. Hakkulov	Taşkent	1990	K.Eraslan neşri (1983)
3	R. M. Abdüşükürov	Taşkent	1992	Kazan baskısı (1836)
4	H. Bice		1993 2010 2016 2018	Kazan baskısı (1836) R.M. Abdüşükürov (1992) Taşkent baskısı (1900) N.Hasan (2004)
5	D. Serikbaylı; S. Rafiddinov	Almatı	1993 2001	Kazan neşri (1904)
6	Y. Azmun	İstanbul	1994	Emel Esin Ktp. Elyazması
7	S. Toplu	İstanbul	1995	K. Eraslan ve İ. Hakkulov neşri
8	M. Jarmuhammedli	Kazakistan	1998	İstanbul baskısı (1897)
9	K. Kari G. Kambarbekova R. İsmailzade	Tahran	2000	Kazan (1893) ve İstanbul (1897) baskısı
10	N. Hasan	Taşkent	2004 2006 (İ.Hakkul'la ortaklaşa) 2018	Özbekistan Bilimler Akademisi Sarkiyat Enstitüsü (1757, 3764, 4700, 5716, 6874); H. Süleyman Elyazmalar Enstitüsü (998, 7077), Nevai Edebiyat Müzesi (178), Nevâi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Edebiyat Tarihi bölümü, İstanbul Atatürk Kitaplığı (598), Kokand Edebiyat Müzesi (7069), Sayramlı A. Azlarhan özel koleksiyonu ve K. Ahmethan özel koleksiyonu

11	N. Caferov	Bakü	2004	K. Eraslan neşri
12	M. İşmuhamedova	Taşkent	2008	H. Süleyman Elyazmalar Enstitüsü nüshası; Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü 3764, 5716; İstanbul baskısı (1893)
13	T. Kıdır	Türkistan	2010	Kazan 1904
14	M. Mirhaldaroğlu	İstanbul	2011	Atahan Azlaroğlu özel koleksiyonu
15	D. Kenjetay	Türkistan	2012	?
16	T. Karayev	Taşkent	2013	?
17	N. Tosun	Ankara	2015	Almatı 2001 Tahran 2000
18	İ. Nurahmetuli	Astana	2016	Kökşetav nüshası
19	Moldo Sabır	Bişkek	2019	?
20	M.M.Tulum	İstanbul	2019	Mısır nüshası

Tekstoloji teorisine binaen herhangi bir eser yayına hazırlandığı zaman ilk önce onun çeşitli nüshalar esasında tenkitli metnin neşri gerçekleştirilir. Sağlam eleştirmeli baskı ortaya çıktıktan sonra bu metnin esas alınması suretiyle popüler neşirler hazırlanabilir. Buraya kadar anlattıklarımızdan ve yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere araştırmacıların büyük bir kısmı *Divan-ı Hikmet*'in çeşitli el yazması ve neşirleri esasında popüler yayını, bir kısmı ise tenkidi metnini yayınlamışlardır.

Ahmed Yesevi'nin ve onun hikmetlerinin doğduğu yer olan Türkistan'ın Rusya tarafından işgal altında tutulduğu sıralarda Rus akademik kurumlarının, alanında uzman kişilerden özel heyetler oluşturarak *Divan-ı Hikmet*'in olabildiğince kıymetli nüshalarını titizlikle toplamak suretiyle St. Petersburg'a götürdüklerini göz önünde bulundurursak, bu yazma nüshaların *Divan-ı Hikmet* araştırmalarına ayrıca bir değer katacağı kanaati oluşur. Bu amaçla ilk önce söz konusu nüshaların bulunduğu St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

3. St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin Tarihçesi

XVII. yüzyılın sonundan itibaren Rusya'da Doğu dillerinin, medeniyetinin, tarihinin vb. alanların araştırılması için yazma eserlerin bir merkezde toplanması çalışmaları başlanmış, çeşitli yollarla Rusya'ya yazma eserler dâhil olmuştur. Ö. Kapıcı, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus kültür hayatının gerçeklerinden birinin, otokrasi eliyle yaratılan bir oryantalist Rönesans olduğunu, Rusların, XVIII. yüzyılda Avrupa'daki oryantalist koleksiyonları bir yandan St. Petersburg'un hafıza mekânlarına naklettiklerini, diğer yandan savaş ganimetleri, diplomatik ve ilmî misyonlara verilen talimatlar yoluyla toplayıp biriktirdikleri şarkî eserlerden dönemin en zengin şarkiyat kütüphanelerini oluşturmakta kararlı olduklarını belirtmektedir (Kapıcı, 2015: 233).

Artık XVIII. yüzyılda yazma eserleri muhafaza etmeği amaçlayan kütüphanenin kurulması ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyacı ödemek adına ilk olarak 1714 yılında I. Petro'nun emriyle Doğu el yazmaları, St. Petersburg'daki Kunstkamera adlı müzede toplanmıştır.

Rusya Bilimler Akademisi nezdinde münhasır bir şekilde oryantalizm alanında tesis edilmiş olan ilk müstakil kurum, 1818'de St. Petersburg'da açılan Asya Müzesi'dir. Onun ilk müdürü Alman kökenli K. M. Fren olmuştur. 1930 yılında Asya Müzesi'nin, Oryantalistler Kurulu'nun, Budist Kültürü Enstitüsü'nün ve Türkoloji Enstitüsü'nün birleştirilmesi sonucunda Leningrad'da (St. Petersburg'da) Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü oluşturuldu. 1951 yılında bu enstitü Moskova'ya taşınmışsa da, enstitüye bağlı Yazma Eserler Şubesi Leningrad'da kalmaya devam etmiştir. 1956 yılında Yazma Eserler Şubesi esas alınmak suretiyle Leningrad'da da Şarkiyat Enstitüsü kurulmuş, 19 Haziran 2007 tarihinde ise bu kurum Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Daha 1930 yılında Leningrad'daki bu enstitüde Türk Odası kurulmuş, 1956 yılında ise Türk-Moğol Bölümü faaliyete başlamıştır. Bölüm tarafından 1966 yılından günümüze kadar *Türkoloji Mecmuası (Туркологический сборник)* yayımlanmaktadır.¹

Böylece 200 yılı aşkın bir süre zarfında Rusya'nın St. Petersburg şehrinde faaliyet gösteren bu oryantalistik araştırma müessesesi, kendi tarihi boyunca aşağıdaki aşamalardan geçmiştir:

Asya Müzesi (1818) - Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (1930) - Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün Leningrad Doğu Yazmaları Şubesi (1951) - Sovyetler Birliği (1991'den Rusya Federasyonu) Bilimler Akademisi Leningrad (St. Petersburg) Şarkiyat Enstitüsü (1956) - Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü (2007).

Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü dünyadaki en büyük yazma eser kütüphanelerinden biridir. Oryantalistlerin faaliyetleri sonucunda kütüphanede çok değerli yazma eserler toplanmıştır. Günümüzde bu enstitünün kütüphanesinde Türk halklarının tarihi, edebiyatı, medeniyeti, coğrafyası vd. dallarla ilgili çok sayıda el yazması eser muhafaza edilmektedir. Kütüphanede korunan Türk el yazmaları L. V. Dmitriyeva tarafından fişlenmiş ve katalog şeklinde 1980 ve 2002 yıllarında yayımlanmıştır (Dmitriyeva, 2002).

4. Koleksiyonlar Nasıl Oluşturuldu?

Bu kütüphanedeki Türkçe eserler çeşitli yollarla kuruma kazandırılmıştır. Bazı el yazması kitaplar satın alınan koleksiyonların bir parçası olarak elde edilirken (J. L. Russo, G. R. Fontov, vb.); diğer bir kısım ise (K. İ. Kaufman, A. L. Kuhn, N. F. Petrovskiy vd. koleksiyonları) oryantalistler tarafından hediye edilmişlerdir. Fakat enstitüdeki el yazmalarının büyük çoğunluğu daha Çarlık zamanından başlayarak

bu kurum tarafından oluşturulan heyetler ve görevlendirilen akademisyenlerce (K. G. Zaleman, S. F. Oldenburg, V. A. İvanov, A. İ. Samoiloviç vd.) Türk-İslâm coğrafyasında yürütülen saha çalışmaları sonucunda toplanarak getirilmiş ve kütüphaneye kazandırılmışlardır. Bu yolla Türkistan'dan da kütüphaneye çok sayıda eser dâhil olmuştur.

Asya Müzesi'nin kurulmasından sonra sistematik ve planlı bir şekilde yazma eserlerin toplanmasına başlanmıştır. Halep ve Tripoli'deki (Trablis) Fransız Başkonsolosu J. L. Russo'nun 1819 yılında 36.000 frank maliyetinde olan 500 el yazmasını ve 1825 yılında 15.000 frank maliyetinde olan 200 el yazmasını müzeye vermesiyle kütüphane zenginleşmiştir (Akımuşkin, 2007: 208).

1818-1842 yılları arasında Asya Müzesi müdürü olana H. D. Fren, müzenin el yazması fonunun gelişmesi yönünde büyük çabalar harcamıştır. 1833 senesinde o, dönemin Maliye Bakanı'ndan Çarlık Rusya'nın Doğu ülkelerindeki konsolosları aracılığıyla yazma eserler temin etmesini rica etmişse de, onun bu isteği düzenli bir devlet desteği görmemiştir. Fakat yine de konsoloslar sayesinde kütüphaneye yazma eserler getirilmeye devam edilmiştir.

Rusya'nın Orta ve Doğu Asya Tarih, Arkeoloji ve Dilbilim Araştırmaları Komitesi 1902'de Roma'da düzenlenen XII. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde alınan kararlar kurulmuş ve 1914 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Zamanının en önemli oryantalistleri (V. V. Radlov, S. F. Oldenburg, B. B. Bartold, K. G. Zaleman, A. N. Samoyloviç vd.) bu komitenin üyesiydi. Komite tarafından Orta Asya'da gerçekleştirilen çalışmaların tutanakları ve sonuçlarını içeren raporlar kurumun dergisinde yayımlanmıştır. Komite üyeleri tarafından Orta Asya'dan çeşitli konularda yazılmış çok sayıda el yazması eser Asya Müzesi'ne getirilmiştir.

Güney Kafkasya ve özellikle Orta Asya'nın Rusya tarafından istila edilmesinden sonra, daha önce “yurt dışında” olan kitap pazarları Rusya sınırları içerisine girmiş oldu ve daha çok erişilebilir hale geldi. Ayrıca, bu pazarlar henüz koleksiyoncular tarafından “keşfedilmemişti”. İstatistikler, 1880-1917 yılları arasında kütüphanedeki Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmaları sayısının neredeyse dört kat arttığını ve 5200'den biraz daha fazla olduğunu gösteriyor. Kütüphanenin koleksiyonunda görülen bu büyük artış, özellikle de Orta Asya'dan getirilen el yazmaları sayesinde kaydedilmiştir (Akımuşkin, 2007: 210).

1915 yılında Buhara'ya görevlendirilen akademisyen V. A. İvanov tarafından Asya Müzesi'ne 1057 yazma eser getirilmiştir ki bu el yazmalar *Buhara Koleksiyonu* adı altında muhafaza edilmektedir (İvanov, 1974: 407). V. A. İvanov'un 1916 yılında ikinci seferi esnasında 77 el yazması elde edilmiştir. O. F. Akımuşkin, 2007 yılında yayınladığı makalesinde “Buhara Koleksiyonu”nun araştırmacısını beklediğini not düşmüştür (Akımuşkin, 2007: 210). Genellikle Rusya işgal ettiği bütün coğrafyaların kültürel mirasını bu şekilde yağmalamıştır.

V. V. Bartold, 1916 yılının Mayıs ayında Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi tarafından Türkistan'daki kültürel abidelerin ve kıymetli el yazması eserlerin tespiti için görevlendirilmiştir. V. V. Bartold, bu gezi sonucunda geldiği kanaatleri ihtiva eden ve topladığı eserleri değerlendiren raporunu Bilimler Akademisi'ne sunmuştur. Rapor, Bilimler Akademisi dergisinde yayınlanmıştır (Bartold, 1916: 1239-1242). V. V. Bartold, Taşkent'te faaliyet gösteren Orta Asya Tarihi, Sanatsal ve Doğal Abidelerin Araştırılması Komitesi (Sredazkomstaris) tarafından 1925 yılında kültürel abidelerin araştırılması için Türkistan'a davet edilir. V. V. Bartold, bu seferi sırasında Rusya Bilimler Akademisi tarafından el yazması eserleri değerlendirmek için görevlendiriliyor. O, bu seferde incelediği el yazması eserleri tanıtan bir makale yayınlamıştır. Makalede Orta Asya Kütüphanesinde (Eski Türkistan Kütüphanesi) bulunan ve kütüphaneye yeni dâhil olan el yazması eserleri değerlendirmiştir (Bartold, 1926: 217-236).

Rusya Bilimler Akademisi tutanaklarında V. V. Bartold tarafından sunulan bir başka rapor da yer almaktadır (Bartold, 1915: 1439-1440). Rapordan belli olduğu üzere, 1914 yılında Rusya Bilimler Akademisi, Rusya Orta ve Doğu Asya Çalışma Komitesi ile birlikte, K. G. Zaleman ve V. V. Bartold'un önerisiyle Z. Validov (Zeki Velidi Togan) bilimsel amaçlarla Türkistan'a gönderilmiştir. Z. Validov'dan Asya Müzesi için el yazmaları edinmenin yanı sıra özel el yazması koleksiyonları hakkında ayrıntılı bilgi toplaması istenmiştir. Z. Validov Asya Müzesi'ne teslim ettiği el yazmaları hakkında bir makalede bilgi vermiştir. Z. Validov Özbekistan'ın Karşı ve Şehr-i Sebz şehirlerindeki el yazması koleksiyonlarıyla ilgili ayrıntılı bir bilimsel rapor da hazırlamıştır (Validov, 1916; 245-262). V. V. Bartold'un raporunda Z. Validov'un elde ettiği eserlerin Orta Asya tarihi, edebiyatı hakkında birçok yeni ve ilginç bilgiler içerdiği konusunda not düşülmüştür (Bartold, 1915: 1440).

K. G. Zaleman'a göre, Z. Validov'un yaptığı iş gezisi sonucunda çoğu Asya Müzesi koleksiyonunda henüz bulunmayan eserler elde edilmiştir ki bu kaynaklar Türkistan tarihini incelemek için önem arz etmektedir (Bartold, 1915: 1440).

1932'de Ufa'daki Orenburg Müftülüğü kadısı Rizâeddin Fahreddin, SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığı'na Rusya Müslümanlarının özel kütüphanelerine el konulduğunu, değerli el yazmaların kâğıt fabrikalarına gönderildiğini ve Rusya Bilimler Akademisi'nden bu kütüphanelerin en azından eski el yazmalarını toplayıp muhafaza etmesini istemişti (Bulgakov, 2015: 79). Bunun üzerine 21 Mayıs 1933 yılında Doğu Araştırmaları Enstitüsü müdürü S. F. Oldenburg da Bilimler Akademisi Başkanlığı'na yazılı müracaatta bulunarak, Orta Asya ve Volga bölgesinde çok sayıda kıymetli el yazması olduğunu ve bu eserlerin koruma altına alınmasının gerektiğini belirtmiştir. Bu mektupların ardından Rusya Bilimler Akademisi tarafından V. P. Volgin, Komünist Partisi Kültür Propagandası Şubesi'ne durumu belirten mektup gönderiyor. Mektupta Orta Asya cumhuriyetlerinde, Başkurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde, Orta Volga ve Aşağı

Volga bölgelerinde, Karakalpak, Kırgız, Kazak, Başkurt ve Tatarların ekonomik ve tarihi temayüllerini belirlemek için vazgeçilmez el yazması kaynaklarının din adamlarının elinde bulunduğunu, fakat yerel yönetim tarafından bu eserlerin yağmalandığını ve atık kâğıda çevrildiğini, daha değerli olanları ise Kabil ve Tahran üzerinden Batı Avrupa ülkelerinin özel ajanlarına satıldığını belirtmiştir (Bulgakov, 2015: 80).

Sonuç itibarıyla müftülükten gelen mektuba cevaben 1934 yılının yazında SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, sadece Volga bölgesine bir araştırma gezisi düzenleyerek 1564 el yazması eserin (bunlardan 362 eser S. G. Vahidov'un özel koleksiyonundan hediye edilmiştir) toplanmasını temin etmişti (Akımuşkin, 2007: 212). Volga havzasındaki el yazması eserlerin toplanması faaliyeti yürütülmüşse de, o yıllarda bu maksatla Orta Asya cumhuriyetlerine hiç kimse gönderilmemiştir. Volga bölgesindeki bu organizasyonun gerçekleştirilmesi için V. A. Zabirov ve bibliyofil, yerel araştırmacı Rusya Arkeoloji Komisyonu'nda bulunan S. G. Vahidov (Hasanov, 2002, 549) görevlendirilmişlerdi. 17 Aralık 1934 yılında SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığı toplantısında V. A. Zabirov, görevlendirme sonuçları hakkında bir rapor takdim etmiştir. V. A. Zabirov raporda bu seferin Şarkiyat Enstitüsü'ne 1200 el yazması ve 1000 belge kazandırdığını belirtmiştir. Bu araştırma gezisinde görevli S. G. Vahidov 3000 el yazması kitabı ihtiva eden özel koleksiyon oluşturmuş ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne 500'den fazla el yazması eseri bağış yapmıştır. Fakat baskı yıllarında her iki Tatar bilim insanı (V. A. Zabirov ve S. G. Vahidov) kurşunlanarak idam edilmişlerdir (Vasilkov, 1990: 122, 118).

Tataristan ve komşu bölgelerdeki el yazması eserlerin toplanması ile ilgili toplu çalışmalar 1963 yılında, Başkurdistan ve çevresinde ise 1973 yılında başlamıştır.

Özetleyecek olursak Rusya Bilimler Akademisi Orta Asya ve Volga bölgesine yazma eserlerin getirilmesi için çok sayıda bilim adamını görevlendirmiştir. H. D. Fren Kazan'dan (1852); S. M. Smirnov Orta Asya'dan (1880-1915); A. L. Kup ve V. V. Radlov Sibirya ve Altay'dan (1890); V. V. Bartold Orta Asya'dan (1894-1904); K. G. Zaleman ve D. M. Grameniçki Orta Asya'dan (1897); Y. Y. Lyutşa (1897, 1903); L. F. Bogdanova (1906- 1914); A. Samoyloviç (1906-1908, 1914, 1920, 1930); V. R. Rozen, K. G. Zaleman (1908); S. F. Oldenburg (1910); A. Z. Validov ve N. Mişutuşkin Orta Asya'dan (1914); V. A. İvanov (1915); Y. E. Bertels Orta Asya'dan (1930); S. G. Vahidov Volga havzasından (1934); S. A. Alimov Astrahan'dan (1935-1939, 1941); İ. M. Bikçenteyev Başkurdistan'dan (1936); V. A. Zabirov Tataristan'dan (1939); M. Z. Zarifova Orta Asya'dan (1940); H. M. Zaripova Başkurdistan'dan ve A. H. Margulan Almatı'dan (1940-1941); P. V. Lihaçev Kostroma'dan (1941); A. Y. Yunusova Taşkent'ten (1944); V. İ. Filonenko Kafkasya ve Kırım'dan (1947); Z. A. Aksakov Tataristan ve Başkurdistan'dan çok sayıda el yazması eserler elde ederek Kütüphaneye kazandırmışlar (Dmitriyeva, 1965: 4).

5. Divan-i Hikmet'in Bulunduğu Koleksiyonlar

F. Köprülü, Divân-i Hikmet'in Doğu ve Kuzey Türkleri – Özbekler, Kırgızlar ve Volga Türkleri – arasında adeta dinî mukaddes bir kitap gibi asırlardan beri elden ele dolaştığından, onun sayısız yazma nüshalarına ve daha sonra da birçok baskılarına tesadüf edilmesi konusuna değiniyor. Belli olduğu üzere bilim insanlarının bugüne kadar Divân-i Hikmet'in eski nüsha arayışları devam etmektedir. F. Köprülü'nün de eski nüsha arayışları fayda vermemiştir. O, P. Melioranskiy'nin İslam Ansiklopedisi'ndeki Ahmed Yesevî maddesinden yola çıkarak Divan-i Hikmet'in St. Petersburg'da 4 nüshasının bulunduğunu, fakat bunların da eski nüsha olmadığını belirtmişse de, söz konusu eserin Orta Asya'da ve Kuzey Türkleri arasında çok meşhur olması sebebiyle kütüphanelerde ve hususi ellerde başka nüshalarına da tesadüf edileceğini ihtimal etmiştir. F. Köprülü'ye göre; “Divan-i Hikmet'in eski bir nüshasını bulabilmek imkânına en çok malik olan Rus müsteşriklerdir” (Köprülü, 1976: 121).

Ancak F. Köprülü'nün bu ihtimalleri üzerinden uzun yıllar geçse de, maalesef Rus şarkiyatçıların Divân-ı Hikmet nüshaları konusundaki faaliyetleri yeterince araştırılmamıştır. Bu boşluğu doldurmak ve durum tespiti yapmak adına Rus oryantalistleri tarafından Orta Asya'dan, İdil – Ural bölgesinden elde edilmiş bulunan, Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde onların adlarını taşıyan koleksiyonlarda muhafaza edilen ve bugüne kadar hiçbir neşirde araştırılmaya tâbi tutulmamış olan Divan-i Hikmet nüshalarını tanıtmaya çalışacağız.

5.1. Prof. Dr. K. G. Zaleman koleksiyonu

Rusya Bilimler Akademisinin hakiki üyesi, Alman kökenli Prof. Dr. K. G. Zaleman (1850-1916), St. Petersburg Üniversitesi'nde eğitim almış, mezun olduktan sonra aynı üniversitede çalışmış (Kolektif 1896: 257), 1890-1916 yılları arasında Asya Müzesi müdürlüğünü yapmıştır. Onun müdürlüğü döneminde kütüphaneye şahsî koleksiyonlardan ve aynı zamanda Türkistan'dan çok sayıda el yazması eser getirilmiştir (Kononov, 1972: 409). K. G. Zaleman'ın başkanlığında Türkistan'dan yağmalanan el yazması eserlerle ilgili tutanakları tek tek gözden geçirme fırsatı bulduk. 12 Kasım 1897 yılı tutanaklarına göre Mart-Eylül 1897 tarihleri arasında Türkistan'da bulunan Rus heyet tarafından St. Petersburg'a 96 adet el yazması eser getirilmiştir.

Orta Asya el yazması kitap pazarının erişilebilirliği sayesinde en değerli el yazmalarının yurtdışında satılmaya başlamıştı. Bu durum, Orta Asya'da (çoğunlukla Buhara ve Semerkant pazarlarında) el yazması kitaplarının toplu satışı sorununu gündeme getirdi. Asya Müzesi müdürü K. G. Zaleman bu sorunu gidermek için 1897 yılında Orta Asya'ya sefer gerçekleştirmiştir. Bu seferin sonuçları çok verimli olmuştur. K. G. Zaleman'ın bu seferiyle ilgili geniş bilgiyi kapsayan raporu Rusya Bilimler Akademisinin tutanaklarında yer almaktadır. Bu raporda K. G. Zaleman, 5 Mayıs tarihinden itibaren dağ kabilelerinin, boylarının dil ve kültürlerini öğrenmek

üzere Amu Derya'ya görevlendirildiğini, 18 Mayıs – 4 Haziran tarihlerinde Semerkant'ta bulunduğunu, gereken derlemeleri gerçekleştirdiğini, V. P. Nalivkin'in, M. M. Virskiy'nin Asya Müzesi için ona bazı el yazması ve litografi kitaplarını hediye ettiklerini, Kokand ve Oş'a gittiğini yazıyor. Oş hâkimi D. M. Grameniçkiy hakkında övgü dolu cümleler kuran K. G. Zaleman, hâkimin Asya Müzesi'ne 24 el yazma hediye ettiğini ifade ediyor (Zaleman, 1898: VIII). Raporda D. M. Grameniçkiy (24 el yazma), V. L. Vyatkin (1 el yazma), V. P. Nalivkin (1 el yazma) tarafından Asya Müzesi'ne hediye edilen el yazması ve litografi kitaplarının künyesi verilmiştir (Zaleman, 1898: IX-XI). Raporun son kısmında 1897 yılında K. G. Zaleman tarafından Türkistan'dan satın alınan 96 el yazması kitabın künyesi yer almaktadır. K. G. Zaleman, sıraladığı bu eserlerin Semerkant, Kokand ve Buhara'dan hangi tarihlerde aldığını da not düşmüştür (Zaleman, 1898: XI). Y. Y. Lyuts'un Asya Müzesine hediye ettiği 20 el yazması eserin de künyesi rapor sonunda gösterilmiştir (Zaleman, 1898: IX-XI). K. G. Zaleman'ın ikinci seferi daha az etkili olmuş ve bu seferinde sadece 34 el yazması getirilmiştir (Akimuşkin, 2007: 210).

St. Petersburg'daki Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilen K. G. Zaleman koleksiyonunda 3 adet *Divan-ı Hikmet* bulunmaktadır:

B-286 şifresiyle kayıtlı *Divan-ı Hikmet* el yazmanın 6a-114b varakları arasında yer almaktadır. Bu nüsha XVIII. yüzyılda Orta Asya'da nesta'lik hattıyla yazılmıştır. 72 hikmetten oluşmaktadır. Zaleman tarafından 1897 yılında elde edilmiştir. Eserin başı eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 252).

B-316 numarasıyla kayıtlı *Divan-ı Hikmet* 101 varaktan oluşmaktadır ve 34 hikmeti ihtiva ediyor. Eser XVIII. yüzyılda Orta Asya'da nesta'lik hattıyla yazılmış ve Zaleman tarafından 1897 yılında elde edilmiştir. Eserin sonu eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 252).

C-113 şifreli el yazması 18 varaktan ibarettir. İki hikmetten oluşmaktadır. XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başlarında Orta Asya'da nesta'lik hattıyla kaleme alınmıştır. Elyazması Zaleman tarafından 1897 yılında elde edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 253).

5.2. V. A. İvanov Koleksiyonu

V. A. İvanov (1886-1970), St. Petersburg Şarkiyat Fakültesi'nin İran Filolojisi Bölümü'nden mezun olmuş, 1911 yılında İran'da göreve başlamıştır. Çeşitli tarihlerde İran, Hindistan ve Orta Asya'dan el yazması eserler edinilmesi için görevlendirilmiştir. V. A. İvanov, 1915 yılında Asya Müzesi'nde göreve başlıyor. 1915 yılı Nisan ayında el yazması eserlerin toplanması için Buhara'ya gönderiliyor (Akimuşkin 2002: 449). V. A. İvanov, K. G. Zaleman'ın talimatlarından hareketle Buhara'da gördüğü az veya çok değer taşıyan el yazmalarını elde etmiştir. Adı geçen oryantalist, dönüşte St. Petersburg'a toplam 1057 el yazması eser getirmiştir ve bu el yazmaları hâlihazırda kütüphanede Buhara Koleksiyonu adı altında muhafaza edilmektedir. V. A. İvanov,

topladığı eserlerin kısa listesini de hazırlamıştır (İvanov, 1974: 412-436). V. İ. Belyaev ise Buhara Koleksiyonu'ndaki Arapça eserleri değerlendirerek fişlemiştir (Belyayev, 1932: 1-52). O.F.Akımüşkin, bu koleksiyonun hala araştırmacısını beklediğini belirtmektedir (Akımüşkin, 2007: 210).

V. A. İvanov'un koleksiyonunda 5 adet *Divan-ı Hikmet* el yazması bulunmaktadır. O, bu el yazmalarının hepsini 1915 yılında elde etmiştir.

C-1195 şifreli nüsha XVIII. yüzyılda Orta Asya'da nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir. 132 hikmeti ihtiva eden nüsha eksiktir. Bu hikmetler yazma mecmuanın 7b, 11a-12b, 26a-34a, 38a-106b varaklarını ihtiva etmektedir.

C-1629 numarasıyla kayıtlı el yazması XVIII. yüzyılda Orta Asya'da nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir. Hikmetler, el yazması mecmuanın 74a-79b varaklarını ihtiva etmektedir, başı ve sonu eksiktir. 8 hikmetten oluşmaktadır (Dmitriyeva, 2002: 253).

C-1251 numaralı el yazması 36 varaktan oluşmakta ve 47 hikmeti ihtiva etmektedir. Elyazması XIX. yüzyılın başlarında Orta Asya'da nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 254).

C-1199 numaralı el yazması mecmuanın 82b-86a varakları arasında *Divan-ı Hikmet*'ten örnekler yer almaktadır (Dmitriyeva, 2002: 254).

C-1348 kayıt numaralı el yazmasının 6a-7b, 9a-11a, 12ab-14b-15a, 17b-18b, 193b-194a varakları arasında 8 hikmet yer almaktadır. Satır sayısı farklılık göstermektedir (Dmitriyeva, 2002: 254).

5.3. Prof. Dr. İ. F. Gotvald (1813-1897)

Polonya'da doğan İ. F. Gotvald, Wrocław Üniversitesi'nden Arap dili ve edebiyatı uzmanı sıfatıyla mezun olmuş, 1838 yılında Rusya'ya gelmiş, önce İmparatorluk Kütüphanesi'nde çalışmış, 1849 yılında Kazan Üniversitesi'nde çalışmak üzere görevlendirilmiştir (Katanov, 1900: I). İ. F. Gotvald, kütüphanesinde bulunan 111 el yazması eseri Kazan Üniversitesi'ne hediye etmiştir (Katanov, 1900: 211-224). Vefatından sonra kalan diğer kıymetli kitaplarını (157 adet) ise kendi vasiyeti üzerine kızı İ. İ. Krellenberg, Kazan Üniversitesi'ne bağışlamış, bazılarını ise para karşılığında yine aynı üniversiteye satmıştır (Katanov, 1900: 225-240). O. F. Akımüşkin, İ. F. Gotvald'in Asya Müzesine 1851 yılında 1, 1852 yılında 8 el yazması eser hediye ettiğini not düşmüştür (Akımüşkin, 2007: 216).

Prof. Dr. N. F. Katanov, *Divan-ı Hikmet*'in İ. F. Gotvald tarafından 1878, 1887, 1896 yıllarında Kazan'da yayımlandığını yazıyor ve bu neşirlerin birbirinden esaslı bir şekilde farklılık arz ettiğini ifade ediyor. N. F. Katanov'a göre eserin 1896 yılında gerçekleştirilen baskısı bu neşirlerden en mükemmeldir (Katanov 1900; VIII). İ. İ. Krellenberg'in Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne takdim ettiği koleksiyonda İ. F.

Gotvald'ın *Divan-ı Hikmet* nüshalarının karşılaştırmasıyla ilgili iki çalışması da yer almaktadır. Bu koleksiyonda 42 numarada kayıtlı kitap, *Divan-ı Hikmet*'in 1295 / 1878 tarihli Kazan baskısının kenarlarına İ. F. Gotvald'ın kendi eliyle yaptığı kayıtları içermektedir. 97 numarada kayıtlı kitap ise tamamen el yazması halinde olup, İ. F. Gotvald'ın farklı nüshalar esasında karşılaştırmalı bir şekilde yayına hazırladığı *Divan-ı Hikmet* metninden ibarettir. 26 sayfadan oluşan bu kayıtlar Çağatayca ve Almanca kaleme alınmışlardır. Üniversite tarafından o zamanın parasıyla ilk kitaba 1 ruble, ikinci çalışmaya ise 2 ruble 60 kopek meblağında satın alma ücreti koyulmuştur (Katanov 1900: 229, 234).

İ. F. Gotvald koleksiyonunda 3 adet Divan-i Hikmet el yazması bulunmaktadır. Eserin her 3 nüshası İ. F. Gotvald tarafından 1832 yılında elde edilmiştir.

C-144 şifreli el yazması 126 varaktan ibaret olup, 60 hikmetten oluşmaktadır. Her sayfada 11 satır vardır. Elyazması XIX. yüzyılın başlarında Orta Asya'da Abdül-Vahhâb ibn Abdü'l-Mutallib eş-Şâşî tarafından nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 253-254).

C-146 şifreli el yazması mecmuanın 1a-21a, 22a-24b varakları arasında 13 hikmet yer almaktadır. 1868 yılında nesta'lik hattıyla Orta Asya'da istinsah edilmiştir. Elyazmasının başı eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 254).

C-145 arşiv numaralı el yazması XIX. yüzyılda Orta Asya'da nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir. 125 varak ve 67 hikmetten oluşmaktadır (Dmitriyeva, 2002: 255).

5.4. S. F. Oldenburg

S. F. Oldenburg (1863-1934) general ailesinde doğmuş, çocukluğunu Almanya, İsviçre, Fransa ve Polonya'da geçirmiştir. St. Petersburg Şarkiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur (Kolektif 1898: 78). Ünlü oryantalist, Asya Müzesi müdürü, St. Petersburg Şarkiyat Fakültesi öğretim üyesi, Rusya Bilimler Akademisinin hakiki üyesi Prof. Dr. S. F. Oldenburg Orta ve Doğu Asya'daki el yazmaların, kitabelerin incelenmesi için oluşturulan Rus Komitesi başkanlığı görevini üstlenmiştir. O, 1909-1910 yıllarında Doğu Türkistan ve 1914-1915 yıllarında Dunhuang'a araştırma gezileri düzenlemiştir. S. F. Oldenburg, Doğu Türkistan seferi ile ilgili ayrıntılı raporunu 1914 yılında yayınlamıştır (Oldenburg, 1914). Onun ilk seferi sonucunda elde edilen 88 adet el yazması eser hakkında bilgiye K. G. Zaleman'ın bir makalesi aracılığıyla ulaşıyoruz (Zaleman, 1911: 251-265).

S. F. Oldenburg koleksiyonunda bir adet *Divan-ı Hikmet* el yazması bulunmaktadır. C-172 kayıt numaralı el yazması mecmuanın 1a-4b varaklarında *Divan-ı Hikmet*'in 98 beyti yer almaktadır. Elyazması 1893 yılında Orta Asya'da nesta'lik hattıyla yazılmıştır. Metnin başı ve sonu eksiktir. Bu el yazması 1910 yılında temin edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 255).

5.5. V. A. Zabirov (1897-1937)

Türkolog ve tarihçi V. A. Zabirov Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat ve Tarih Enstitüsü'nde çalışmış (Arhiv, F152), Rusya Arkeoloji Komisyonu'nda görev almıştır. O, A. N. Samoyloviç'in doktora öğrencisi olmuştur. 1934 yılının Mayıs ayında Kazan'dan el yazması ve kıymetli eserlerin elde edilmesi amacıyla oluşturulan komisyonda görev alan V. A. Zabirov, Ağustos ayında 1200 el yazması eser, 1000 belge, 1859 adet basılmış kitabı St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'ne göndermiştir (Fazliyev, 2018: 51). Bu eserlerin büyük bir kısmı S. G. Vahidov tarafından toplanmıştır. 5 Ekim 1934 tarihinde V. A. Zabirov, Şarkiyat Enstitüsü'nde Tataristan'da gerçekleştirdiği çalışmalar ve yapılması gereken işlerle ilgili rapor sunmuştur (Zabirov: 1935: 269-282). Onun gönderdiği bu eserler günümüzde V. A. Zabirov Koleksiyonu adı altında korunmaktadır. Araştırmacının kendisi ise 1937 yılında kurşuna dizilmiştir (Vasilkov, 2003).

Zabirov Koleksiyonu'nda 1 adet *Divan-ı Hikmet* vardır. D-683 kayıt numaralı mecmuanın 153a sayfasında bir hikmete yer verilmiştir. Bu nüsha XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın başlarında Volga boyunda istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 253).

5.6. S. A. Alimov (1873-1939)

Kazan Tatarlarından olan Sabir Alimov, Buhara'da medrese eğitimi aldıktan sonra el-Ezher Üniversitesi'nde eğitimine devam etmiştir (Minnullin, 1982: 170). 1896-1921 yıllarında Taşkent, Orenburg ve Astrahan'da eğitim faaliyetiyle meşgul olmuştur. 1935-1939 yıllarında Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'yle işbirliği yapmıştır (Hasanov, 1999: 56). S. Alimov, el yazması eserlere meraklı olmuş ve özel koleksiyon oluşturmuştur. 1939 yılında kurşuna dizilmiştir. Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde Astrahan'da çalışmış olan öğretmen S. Alimov'un koleksiyonu bulunmaktadır.

S. Alimov'a tüm Astrahan bölgesi genelinde Altın Orda döneminin yazılı anıtlarını, Tatar, Nogay, Türkmen, Kazak tarihi ve halkbilimi ile ilgili en değerli eserlerin Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü için satın alınması ve tanımlaması talimatı verilmişti. Birkaç arkeolojik alan araştırmasından sonra, S. Alimov 1936-1939 yılları arasında Şarkiyat Enstitüsü'ne 22 koli el yazması eser göndermiştir. A. Sızranov Alimov koleksiyonunun Farsça, Arapça, Tatarca, Nogayca, Türkçe ve diğer dillerde 1.200'den fazla el yazması eseri içerdiğini yazıyor. S. Alimov, bu el yazmaların önemli bir kısmını Osıpnoy Bugor köyü mezarlığındaki bir türbeden bulmuştur (Sızranov, 2014: 63).

O. Akimuşkin ise S. Alimov'un, Volga havzasından toplam 472 yazma eser topladığını belirtiyor. Onun topladığı eserlerden kütüphane koleksiyona 1936 yılında 111, 1937 yılında 34, 1938 yılında 171, 1939 yılında 107, 1940 yılında 21, 1941 yılında 28 el yazma dâhil olmuştur. Bu eserlerden 49'u kurşunlanmasından sonra eşî

tarafından kütüphaneye verilmiştir (Akimuşkin, 2007: 213).

Alimov'un koleksiyonunda mevcut olan B-4109 kayıt numaralı el yazması mecmuanın 20b-23a varakları arasında 3 hikmeti ihtiva eden *Divan-ı Hikmet* metni yer almaktadır. Bu mecmua 1833 yılında Ramlan Salmakay tarafından Volga boyunda istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 254).

5.7. N. F. Petrovskiy

Rus oryantalist, tarihçi, arkeolog ve diplomat N. F. Petrovskiy (1837-1908), 1882-1903 yıllarında Çar Rusyası'nın Kaşgar'daki konsolosu görevini yapmış (Vorobyeva, 2011: 184), bu süre zarfında bölgenin tarihi, edebiyatı, arkeolojisi ile ilgili birçok değerli materyal toplamıştır (Petrovskiy, 1873: 209-248). Rusya İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti'yle işbirliği yaparak Kaşgar'dan çok sayıda kıymetli el yazması eseri St. Petersburg'a göndermiştir. N. F. Petrovskiy koleksiyona dâhil olan ve Asya Müzesi'ne hediye edilen eserler hakkında K. G. Zaleman bilgi vermektedir. Makalede N. F. Petrovskiy Koleksiyonu'na dâhil olan 128 el yazması eserin künyesi yer almaktadır (Zaleman, 1911: 251-261). N. F. Petrovskiy'nin vefatından sonra koleksiyonunda bulunan 9 koli el yazması eserin 1300 ruble karşılığında Kaşgar'dan Asya Müzesine gönderildiği Rusya Bilimler Akademisi Tutanakları'nda kayıtlıdır (Zaleman, 1909: 508).

N. F. Petrovskiy'nin özel koleksiyonunda 1 adet Divan-i Hikmet vardır.

B-1010 kayıt numaralı el yazması mecmuanın 110b-258b, 296a-300a sayfaları arasında 66 hikmetten oluşan metin yer almaktadır. 1861 yılında Orta Asya'da istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 254).

5.8. N. F. Pashkin

N. F. Pashkin'in seyyah olduğu dışında hakkında hiçbir bilgi edinemedik. L. V. Dmitriyeva ve O. F. Akimuşkin, N. F. Pashkin'in 1929-1930 yıllarında Türkistan'dan 171 adet el yazması getirdiğini yazıyorlar (Dmitriyeva, 2002: 20; Akimuşkin, 2007: 221). Onun koleksiyonunda bir adet *Divan-ı Hikmet* nüshası bulunmaktadır.

C-1771 kayıt numaralı el yazması XIX. yüzyılda Volga boyunda istinsah edilmiştir. 61 varak hacindedir. 73 hikmeti ihtiva etmektedir. Metnin başı ve sonu eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 255).

5.9. A. H. Margulan

Kazak halkbilimci ve şarkiyatçı Prof. Dr. A. H. Margulan (1904-1985), St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'nde V. Bartold, S. Oldenburg, İ. Kraçkovsky, A. Samoyloviç, N. Marr gibi ünlü oryantalistlerden eğitim almıştır. A. H. Margulan da Sovyet baskısından kurtulamamış, St. Petersburg'da tutuklanmış ve psikiyatri hastanesinde yatırılmıştır (Azarov, 2019). 1938 yılı Aralık ayında St. Petersburg'dan Kazakistan'a dönmüş ve Kazakistan Bilimler Akademisi'nde görev yapmıştır.

L. V. Dmitriyeva ve O. F. Akimuşkin, A. H. Margulan'ın Türkistan'dan 30 adet el yazması eseri St. Petersburg Kütüphanesi'ne hediye ettiğini not düşmüşler (Dmitriyeva, 2002: 20; Akimuşkin, 2007: 219). Koleksiyonunda bir *Divan-ı Hikmet* nüshası bulunmaktadır.

B-4426 numarasıyla kayıtlı *Divan-ı Hikmet* el yazması 65 varaktan oluşmakta ve 12 hikmeti ihtiva etmektedir. Başı ve sonu eksik olan nüsha, XIX. yüzyılda Orta Asya'da istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 255).

5.10. Benediktov

Benediktov'un kimliği hakkında bilgi edinemediğimizden, L. V. Dmitriyeva'nın verdiği malumatlarla yetiniyoruz. L. V. Dmitriyeva, Benediktov'un Orta Asya'dan (Tacikistan'dan) yazma eserler topladığını ve bunların 1939 yılında Asya Müzesi'ne dâhil olduğunu not düşmüştür (Dmitriyeva 2002: 18). Bu el yazmaları içerisinde bir *Divân-ı Hikmet* nüshası bulunmaktadır. B-4081 kayıt numaralı el yazması, 59 sayfadan ibaret olup, 67 hikmeti ihtiva etmektedir. Bu nüsha XVIII. yüzyılda Orta Asya'da istinsah edilmiştir. Başı ve sonu eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 252).

5.11. Rusya Dışişleri Bakanlığı Akademik Birimi Koleksiyonu

Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümü'nde Doğu Araştırmaları Koleksiyonu'na dâhil olan el yazması eserler Ön ve Orta Doğu, Orta Asya ve Uygur bölgesinden toplanmış ve 1918 yılında koleksiyon oluşturulmuştur (Dmitriyeva, 2002: 20).

Bu koleksiyonda C-755 numarasıyla kayıtlı el yazmasının 73b-104b varakaları arasında *Divan-ı Hikmet*'in 38 hikmetten oluşan metni yer almaktadır. Elyazması XVIII. yüzyılda Orta Asya'da istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 252).

5.12. SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması Koleksiyonu

SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması ekibi tarafından Tataristan'dan toplanan eserlerin koleksiyonu mevcuttur. Bu koleksiyon 1934 yılında oluşturulmuştur (Dmitriyeva 2002: 18).

Söz konusu koleksiyonda *Divan-ı Hikmet*'in 4 nüshası muhafaza edilmektedir.

A-3694 kayıt numaralı mecmuanın 185b-187b varakları arasında 8 hikmeti ihtiva eden metin yer almaktadır. Serlevhada Hâkim Ata'nın ismi geçmektedir. XVIII. yüzyılda Volga boyunda nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir. (Dmitriyeva, 2002: 253).

A-1287 numarasıyla kayıtlı el yazmasının başı ve sonu eksiktir ve 7 hikmetten (1a-4b) oluşmaktadır. Hikmetlerde Süleyman Bakırğanî'nin ismi geçmektedir. XVIII. yüzyılda Volga boyunda nesta'lik hattıyla istinsah edilmiştir (Dmitriyeva, 2002: 253).

B-3690 kayıt numaralı el yazmasının 6b-7a varak aralığında Hâkim Ata'nın ismi geçen sadece bir hikmet vardır. 1804 yılında istinsah edilmiştir. Elyazmasının başı ve sonu eksiktir (Dmitriyeva, 2002: 253).

B 3164 kayıtlı el yazması XIX. yüzyılda istinsah edilmiş olan nüshada 2b-11a varaklarını ihtiva eden 12 hikmet vardır (Dmitriyeva, 2002: 255).

St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü koleksiyonlarında bulunan *Divan-ı Hikmet* nüshalarını kayıt numarası, koleksiyon adı, istinsah tarihi, hacmi ve hikmet sayısına göre sıralayarak aşağıdaki tabloda özetlemeğe çalıştık.

Tablo 2: St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde bulunan *Divan-ı Hikmet* nüshaları

Kayıt numarası	Koleksiyon	İstinsah Tarihi	Varak aralığı	Hikmet sayısı
B 286	K.G.Zaleman	XVIII. yy	6 a – 114 b	72
B 316	K.G.Zaleman	XVIII. yy	101	34
C 113	K.G.Zaleman	XVIII – XIX. yy	110 b – 118 b	2
C 1195	V.A.İvanov	XVIII. yy	7 b- 106 b	132
C 1629	V.A.İvanov	XVIII. yy	74 a – 79 b	8
C 1251	V.A.İvanov	XIX. yy	36	47
C 1199	V.A.İvanov	1851	82 b – 86 a	5
C 1348	V.A.İvanov	1864	6 a – 18 a; 193 b – 194 a	8
C 144	İ.F.Gotvald	XIX. yy	125	60
C 146	İ.F.Gotvald	1868	1 a – 24 b	13
C 145	İ.F.Gotvald	XIX. yy	126	67
C 172	S.F.Oldenburg	1893	1 a – 4 b	93 beyit
D 683	V.A.Zabirov	XVIII-XIX.yy	153 a	1
B 4109	S.A.Alimov	1833	20 b – 23 a	3
B 1010	N.F.Petrovsky	1860	110 b – 258 b, 296-300 a	66
C 1771	Pashin	XIX. yy	61	73
B 4426	A.H.Margulan	XIX.yy	65	12
B 4081	Benediktov	XVIII. yy	59	67
C 755	Dış İşler Bakanlığı	XVIII. yy	73 b – 104 b	38

A 3694	SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması	XVIII. yy	185 b – 187 b	8
A 1287	SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması	XVIII. yy	1 a – 4 b	7
B 3690	SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması	1804	6 b – 7 a	1
B 3164	SSCB Bilimler Akademisi Arkeografik Alan Araştırması	XIX. yy	2 b – 11 a	12

6. Sonuç

Divan-ı Hikmet'in neşir tarihini gözden geçirdiğimiz zaman XIX. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli nüshalar arasında basıldığı belli oluyor. Orta Asya'daki Sovyet baskısı nedeniyle 1920'li yıllardan 1990 yılına kadar Yesevilik konusunda yapılan araştırmalara sıcak bakılmadığından, bu tarz araştırmalara engel olduğundan ve yapanlar gereğince cezalandırıldığından Ahmed Yesevî ve özellikle *Divan-ı Hikmet* konusunda çok az sayıda makaleler yazılmış ve söz konusu kaynak eser bu yıllarda yayınlanmamıştır.

Türkiye'de ise 1980'li yıllardan itibaren *Divan-ı Hikmet* ilgi görmeye başlamıştır. 1983 yılında hikmetler Prof. Dr. K. Eraslan tarafından yayınlanmış ve bu geleneği H. Bice, N. Tosun, M. Tulum vb. devam ettirmiştir. Ahmed Yesevî konulu sempozyumların gerçekleştirilmesi de bu konuya ilginin yoğunlaştığını kanıtlamaktadır.

Divan-ı Hikmet'in gerek Türkiye, gerekse de Orta Asya'daki neşirlerini gözden geçirdiğimiz zaman bu yayınların bazısının karşılaştırmalı, bazısının ise popüler yayınlar olduğu tespit ettik. *Divan-ı Hikmet*'in bu neşirlerinin hiç birisinde St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'ndeki nüshaları kullanılmamıştır.

Makalemizde Rusya Bilimler Akademisi'nin aldığı kararlarla Türkistan ve Volga boyundan ne zaman, nasıl ve kimlerin aracılığıyla Şark yazmalarının St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü Kütüphanesi'ne kazandırıldığını açıklamaya çalıştık. Eser, döneminin çok önemli oryantalistlerinin enstitüdeki koleksiyonlarında bulunmaktadır. Fakat şimdiye kadar bu yazmalar araştırmaya tâbi tutulmamışlardır. St. Petersburg Doğu Elyazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilen 23 adet *Divan-ı Hikmet* nüshasının, bu eserin yeni baskılarında kullanılması önem arz etmektedir. Bu el yazmaların karşılaştırmaya tâbi tutulmasıyla hikmet sayısında artış da söz konusu olabilecektir. Bahse konu nüshalar XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkistan coğrafyasında istinsah edilmesi açısından da önemlidirler.

Sonnotlar

¹ Enstitü hakkında bilgiler, adı geçen kurumun resmî internet sitesinden alıntılanmıştır: http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=46&Itemid=82 (Erişim Tarihi: 05.06.2020)

Kaynakça

- Arhiv Rossiyskoy Akademii Nauk. St. Peterburgskiy Filial. Zabirov Vali Abdurrahmanoviç. F152, Op. Z.D. 131. L. 60-67. <http://db.ranar.spb.ru/ru/person/id/1109/> (Erişim Tarihi: 17.04.2020).
- Akimuşkin, Oleg. (2000). “K istorii formirovaniya fonda musulmanskih rukopisey Sankt Peterburgskogo filiala İnstituta Vostokovedeniya RAN”. *Pismennie Pamyatniki Vostoka* 1(6), s.208.
- _____. (2002). “Avtobiografiçeskaya spravka Vladimira Alekseeviça İvanova”. *Peterburgskoe Vostokovedenie*. Vıpusk 10, s. 446-458.
- Argunşah, Mustafa. (2016). “Dîvân-ı Hikmet’in Türkiye Türkçesine Çevirileri Üzerine Eleştirel Düşünceler”. Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Sempozyumu, İstanbul.
- Arslan, Ahmet Turan. (2012). “Ahmed-i Yesevi Dîvânı’nın Osmanlı Türkçesine Bir Tercümesi (Tercüme-i Dîvân-ı Ahmed-i Yesevi)”. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, Bildiriler.
- Aşimov, Rüstem. (2016). “Türkistan Mülkünün Şayh-ul Maşaihi”. Hoca Ahmet Yesevî Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, 5. Cild. Ankara.
- Azarov, Aleksey. (2019). “Alkey Margulan i jernova repressiy. Trudnie otnoşeniya uçenogo s Sovetskoy vlastyu”. Erişim tarihi: 14.04.2020. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-soviet-scientist-alkey-margulan/30101609.html>
- Azmun, Yusuf. (1994). *Ahmed Yesevî, Dîvân-ı Hikmet (Dr. Emel Esin Kütüphanesi nüshası)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yay.
- Bartold, Vasilii. (1915). “İz vlceneniya iz protokolov zasedaniy Akademii” *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. VI seriya, Tom 9, vıpusk 14. S. 1439-1440.
- _____. (1916). “Otçet o komandirovki v Turkestanskiy kray letom 1916 goda”. *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. Seriya 6, Tom 10, Vıpusk 14, s. 1239-1242.
- _____. (1926). “Zanyatiya v Turkestanskiy bibliotekah i muzeyah letom 1925 goda”. *İzvestiya Akademii Nauk SSSR*. Seriya 6, Tom 20, Vıpusk 3-4, s. 217-236.
- Belyayev, Vladimir. (1932). “Arabskiye Rukopisi Buharskoy Kollekcii Aziatskogo Muzeya – İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR”. *Trudı İV AN SSSR*. II, 1-52.
- Bice, Hayati. (2016). *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Hikmetleri*. İstanbul: H Yayınları.
- Bozkurt, Birgül. (2016). “Ahmed Yesevi Bibliyografyası: Türkiye’de Yesevi ile ilgili çalışmalara dair değerlendirmeler”. *Turkish Studies*, 11/17, s.283-334.
- Bregel, Yuriy. (1969). “Vostoçniye Rukopisi v Kazani”. *Pismennie Pamyatniki Vostoka* s. 357-367.
- Bulgakov, Ramil., Farşatov, Marsil. (2015). “Arheografiçeskaya ekspeditsiya

- AN SSSR 1934 g. i pismo muftiya Rizaeddina bin Fahreddina”. *Pismennie Pamyatniki Vostoka* 2 (23), 79-86.
- Dmitriyeva, Lyudmila vd. (1965). *Opisanie Turkskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii*. Pod redakçiey A. Kononov. Tom I. Moskva: Nauka.
- (2002). *Katalog Turkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Eraslan, Cezmi. (1996). “Fıtrat, Abdür-rauf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.*, s. 48-49.
- Eraslan, Kemal. (haz.) (1993). *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- (1994). “Ahmed Yesevi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.*, s. 429-430.
- Erşahin, Seyfettin. (2016). “Ahmed Yesevî Sovyet Rejimine Karşı: Sovyetlerin Ahmed Yesevî İle Mücadelesi”. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*. 2. Cilt. Ankara.
- Farşatov, Marsil. (2011). “Rıza Faxretidinov – iničiator naçala arxeografiçeskih iziskaniy v Uralo-Povolje po linii AN SSSR v naçale 1930-h godov”. *Fahretidinovskie çteniya. Vserossiyskaya nauçno-praktičeskaya konferentsiya*, Moskva: Mediçina. s. 57-60.
- Fazliev, A., Minnullin Z., Şakurov, F. (2018). “Arheografiçeskie issledovaniya AN SSR v Tatarii v naçale 1930-h gg”. *Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kulturi i İskusstv* N 2, s. 45-49.
- Hakkulov, İbrahim. (2010). “Dîvân-ı Hikmet’in 20. Yüzyılda Özbekistan’da yayınlanması ve tetkik edilmesi”. *Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, İstanbul: Pelikan Basım.
- Hasan, Nadirhan. (2018). “Sovyet Döneminde Yasaklanan Eserlerden Biri “Dîvân-ı Hikmet”. 3. *Türkistan Kurultayı Bildirileri*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları.
- (2016). “Hoca Ahmed Yesevi’nin hayatı, eserleri ve Yesevilik araştırmalarının bazı meseleleri üzerine”. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık.
- Hasanov, Mansur (ed.). (1999). *Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*. Kazan: İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii.
- Hayati, Bice. (2016). *Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Hoca Ahmed Yesevî. (2010). *Dîvân-ı Hikmet*. Haz.: Hayati Bice. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- (2016). *Dîvân-ı Hikmet*. Editör: Mustafa Tatçı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Hoca Ahmad Yassaviy. (2006). *Devoni Hikmat (Yangi topilgan hikmatlar)*. Nashrga tayyorlovchi: Nadirhan Hasan. Taşkent: Movarounnahr.
- Hofman, Henry. (1969). *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*. Section III,

Part I. Utrecht: Library of the University of Utrecht.

- İşmuhamedova, Maryam. (1995). “Devon-i Hikmeting Qo’lyozmalari”. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toşkent.
- İşmuhamedova, Maryam. (2008). *Devoni Hikmatning Yiğma-qiyosiy Matni*. Taşkent, 2008.
- İvanov, Vladimir. (1974). “Spiski Rukopisey Buharskoy Kollektii”. Predislovie i primeçaniya Y. Borşevskogo”. *Pismennie Pamyatniki Vostoka*. s. 407-436.
- “İzvlеçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii” (1909). *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. VI seriya, Tom 3, Vıpusk 7, s. 508.
- Kapıcı, Özhan. (2015). “Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular: XIX. Yüzyılda Rusya’da Şarkî El Yazması Kütüphanelerinin Teşekkülüne Dair Bazı Notlar”. *Türkiyat Araştırmaları*. Yıl: 12, Sayı: 23, Güz. s.209-238.
- Kasimov, Begali. (1992). “Taşkent Fondunda Ahmet Yesevî Kitapları”. Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Katanov, Nikolay (1900). İosif Fedoroviç Gotvald. Biografiya, portret i spisok ego soçineniy i izdaniy. Kazan: Tipo Lit. İmp. Universiteta.
- Kıdır, Torali. (2010). *Divani Hikmet (Avdarma, transkripsiya, metin, sözdik)*. Türkistan: Turan baspası.
- (2017). “Yesevi Mirasının Araştırılmasında Günümüz Güncel Sorunları”. Hoca Ahmet Yesevi’nin Manevi Mirası. Almatı: Leader Offset Printing. s. 41-48.
- Kolektif. (1896). *Biografişeskiy slovar professorov i prepodavateley imperatorskogo Sankt Peterburgskogo Universiteta za istekşuyu tretyu çetvert veka ego suşestvovaniya. 1869-1894*. Tom 1. Sankt Peterburg: Tipo-Litografiya A.M.Volfa.
- Kolektif. (1898). *Biografişeskiy slovar professorov i prepodavateley imperatorskogo Sankt Peterburgskogo Universiteta za istekşuyu tretyu çetvert veka ego suşestvovaniya. 1869-1894*. Tom 2. Sankt Peterburg: Tipo-Litografiya A.M.Volfa.
- Kononov A.N. *Türkologiya / Aziatsky Muzeı – Leningradskoe Otdelenie İstituta Vostokovedeniya AN SSR*. Moskva: Nauka, 1972.
- Köprülü, M. Fuad. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Cemal ve Tatçı, Mustafa. (1997). “Ahmed-i Yesevi Hakkında Bir Bibliyografiya Denemesi”. *Bilig* 4/K1ş, 253-263.
- Melioransky, Platon. (1913). “Ahmed Yesevi”. *Enzyklopaedie des Islam*, c. 1, Leyden — Leipzig: s. 217.
- Minnullin, Jeydet. (1984). Ruhi Mirasını Barlaganda. *Kazan Utları* N 12, s. 170-171.

- Mirhaldaroglu, Mirahmad. (2011). *Hoca Ahmed Yesevî'nin Yeni Bulunan Hikmetleri*. Haz. Metin Akar. İstanbul: Hoca Ahmed Yesevî Vakfı Yay.
- Oldenburg, Sergey. (ed). (1920). *Muzey Rossiyskoy Akademii Nauk 1818-1918*. Kratkaya Pamyatka. Peterburg: Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya Tipografiya.
- Oldenburg, Sergey. (1914). *Russkaya Turkestanskaya Ekspeditsiya 1909-1910 goda, snaryajeniya po Visoçayşemu poveleniyu sostoyaşım pod Visoçayşım ego İmperatorskogo Veliçestva pokrovitelstvom Russkim Komitetom dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii*. Kratkiy predvaritelnyy otçet sostavil S. Oldenburg. SPb: İzdanie Akademii Nauk.
- Petrovskiy, Nikolay. (1873). "Moya Poyezdka v Buharu. Puteviye nablyudeniya i zametki". *Vestnik Yevropi* N 3, 209-248.
- Sızranov, Andrey. (2014). "Musulmanskaya Knijnaya Kultura Astraxani". *İslamovedenie DGU* No: 2, s. 63.
- Semenov, Aleksandr. (ed.). (1954). *Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR*. Pod. Red. A.Semenov. Tom 2. Taşkent: İstitut Vostokovedeniya.
- Şemşek, Vesile. (2016). "Ruşça Literatürde Hz. Muhammed İmajı". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tosun, Necdet. (ed.) (2015). *Ahmet, Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi.
- Tulum, Mehmet Mahur. (2019). *Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası, Mısır Nüshası 1650*. 1. Baskı. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Validov, Ahmed. (1916). "O sobraniyah rukopisey v Buharskom hanstve". *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arkeologičeskogo Obşestva*. Tom XXII. s. 245 -262.
- Vasilkov, Yaroslav i Sorokina, Marina. (2003). *Lyudi i sudbı. Biobibliografiçeskij slovar vostokovedov – jertv politiçeskogo terrora v sovetskiy period (1917-1991)*. SPb. Erişim Tarihi: 17.04.2020. <http://memory.pvost.org/pages/zabirov.html>
- Vasilkov, Y., Grişina, A., Perçenok, F. (1990). "Repressirovannoe Vostokovedenie: Vostokovedı, podvergşiesya repressiyami v 20-50-e godı". *Narodı Azii i Afriki* N 4, s. 114-125.
- Vorobyeva, Margarita. (2011). "Materialı N.F.Petrovskogo v İVR RAN". *Pismennie Pamyatniki Vostoka* 1 (14), s. 184.
- Yesevî, Ahmet. (1878). *Hikem*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- (1887). *Hikem*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- (1893). *Dîvân-ı Hikmet*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- (1896). *Dîvân-ı Hikmet*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- (1909). *Tercüme-i Dîvân-ı Ahmed Yesevî*. Haz. El-Hac Hasan Şükrü. İstanbul: Hürriyet Matbaası.

- (1995). *Hikmetler*. Haz. İbrahim Hakkulov; Çev. ve Sadeleştiren E. S. Toplu. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- (2006). *Divan-ı Hikmet*. Haz. İ.Hakkul, N.Hasan. Taşkent: “Maveraünnehir” yayınevi.
- Yasavi Ahmad. (1991). *Hikmetler*. Nashrga tayyorlovchi. İbrahim Hakkulov. Toşkent: G. Gulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
- Zabirov, Veli. (1935). Predvaritelnoe soobşenie o rabote XV. Arheografičeskoj Ekspeditsii Akademii Nauk. *İstoričeskiy Sbornik* N 4, s. 269-282.
- Zagoskin, N. (1904). *Biografičeskiy slovar professorov i prepodavateley imp. Kazanskogo Universiteta*. Çast pervaya. Kazan: 1904.
- Zaleman, Karl. (1898). “İzvleçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii”. *İzvestiya İmperatorskoj Akademii Nauk*. Tom 8, Vıpusk 1, s. VI-XVIII.
- (1911). “Musulmanskiy rukopis vnov postupivşiya v Aziatskiy Muzeı v 1909-1910 gg.” *İzvestiya İmperatorskoj Akademii Nauk* Tom 15, s. 251-260.
- (1909). “İzvleçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii”. *İzvestiya İmperatorskoj Akademii Nauk*. Tom 3, Vıpusk 7, s. 508.